

Звісно, всі недоліки монографії можна віднести на незавершеність праці, позаяк вона писалась в останній рік життя дослідниці і певною мірою є археографічною публікацією, хоча й не містить навіть мінімального потрібного наукового апарату. До книги додана післямова, також російською мовою, О. Бубенка. Автор післямови власне і відмічає, що Л. Матвєєва не встигла завершити працю, тому “ми приготували до друку наявний у нас рукопис книги, по можливості, з невеликими уточненнями” (с. 229), проте, які саме уточнення були внесені, не зазначається. Таким чином можна припустити, що були внесені в монографію саме зазначені та незазначені вище огріхи. Відтак цілком можна погодитись з О. Бубенком, що монографія Л. Матвєєвої є “дійсно унікальним дослідженням”.

Дмитро Гордієнко

Таємниці гробниці Ярослава Мудрого

(за результатами досліджень 2009–2011 рр.), Н.М. Нікітенко, В.В. Корнієнко, І.Є. Марголіна, Н.М. Куковальська, Б.В. Михайличенко; за наук. ред. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, К. 2013, 174 с., іл.

Протягом останнього тисячоліття української історії, в центрі культурного, релігійного, а часто й політичного життя України перебувала Софія Київська. Вже це виводить її на одне з провідних місць як невербального джерела з історії України та її культури. Будучи цілісною пам’яткою української минувшини, кожен елемент архітектури, розпису чи інтер’єру загалом є безцінним історичним джерелом. Великі таємниці криє в собі й видатна пам’ятка – саркофаг завершувача побудови Софії Київської князя Ярослава Мудрого, дослідженню якого й присвячена означена монографія¹. Одразу варто відмітити, що монографія стала однією з перших опублікованих праць “софієзнавства в екзилі”, хоча самі дослідження, що лягли в основу книги, були проведені протягом 2009–2011 рр. – напередодні погрому Національного заповідника “Софія Київська” і приходу в нього команди руського міра. Таким чином, на деякий час центр софієзнавства перемістився до Інституту української археографії та джерелознавства

¹ Першу публікацію з цієї теми див.: Н. Куковальська, І. Марголіна, Н. Нікітенко, *Нове дослідження поховання з саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській*, Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. [Вип. I:] Збірка статей на пошану д. іст. наук, проф. Н.М. Нікітенко, від. ред. д. іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України П.С. Сохань; упоряд. Д. Гордієнко, В. Корнієнко, К. 2011, с. 72–85.

ім. М.С. Грушевського НАН України, з яким у Національного заповідника “Софія Київська” й до того була активна співпраця, під егідою Інституту й була опублікована монографія.

Як відомо, попередні масштабні дослідження саркофага та його вмісту проводились ще в 1930-ті роки. З того часу постали нові дослідницькі питання до пам’ятки, а найголовніше, значно розвинулись дослідницькі методики, з’явилося багато нових, як, наприклад, залучення до дослідження аналізу ДНК тощо.

Дослідження проводились у двох основних напрямках: 1) вивчення самого саркофага та 2) вивчення його вмісту – кісток похованих там осіб. До дослідження було залучено широке коло провідних фахівців: істориків, антропологів, медиків тощо, як з України, так і закордону. Варто відмітити, що спонсором проведених досліджень виступив “Укрексімбанк”.

Відповідно до проведених досліджень побудована й структура монографії, яка складається з трьох розділів та додатків.

Перший розділ “Таємничий свідок минулого: проблеми, гіпотези та новий ракурс бачення”, написаний Н. Нікітенко та В. Корнієнком, є увідним і покликаним розкрити історію поховання Ярослава Мудрого в Софії Київській та дальшу історію саркофага.

Насамперед, дослідники вивчають точну дату смерті Ярослава, спираючись на уточнене прочитання відомого графіті, що повідомляє про цю подію. Таким чином, автори приходять до висновку, що 1054 р. “у Федорову суботу 19 лютого у Вишгороді помер великий князь Ярослав Володимирович, його тіло було привезене сином Всеволодом до Києва і в неділю 20 лютого князя було урочисто з відспівуванням поховано в Софійському соборі у мармуровому саркофазі, встановленому в заздалегідь влаштованій у східній частині північної внутрішньої галереї усипальні” (с. 12).

Щодо дискусійного питання – датування саркофага, дослідники пристають на думку М. Макаренка², що саркофаг виконано в ранньохристиянську добу – протягом VI–VII ст. (с. 20), як і приєднуються до позиції, що саркофаг і сьогодні стоїть на своєму первісному місці (с. 21 і далі), що аргументується залученням свідчень пізньосередньовічних та ранньомодерних писемних джерел та графіті собору. Дотичним до проблеми первісного місця розташування саркофага є питання княжої усипальні в Софії Київській, що вперше було порушено Н. Нікітенко ще наприкінці ХХ ст.³, а в

² Див.: М. Макаренко, *Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів*, Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва, К. 1930, зб. 1, с. 52–62.

³ Див., наприклад: Н.М. Нікітенко, *Володимирський меморіал в Софії Київській часів Петра Могили*, П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч, К. 1997, с. 159–167;

монографії здобуло певне логічне завершення. За реконструкцією науковців, комплекс усипальні Ярослава складався з власне каплиці з гробницею Ярослава та храма-паракліса, що з'єднувався з каплицею аркою-переходом, закладеною у XVIII ст. (с. 30–31, мал. 12). При цьому усипальня була вбудована “у повністю зведену й прикрашену фресками ще за Володимира північну галерею” (с. 31). Перспективним для дальшого вивчення історії та культури середньовічної України є висновок дослідників, що “створення у Святій Софії родової усипальні Всеволода говорить про намір закріпити за своїми нащадками київський стіл” (с. 35), адже, поперше, на той час чіткого принципу успадкування київського столу не існувало, а, по-друге, в цій дії чітко прослідковується використання в політичній практиці “сакрального аргументу”, що певним чином підтверджує засвоєння в середньовічній українській політичній думці ідей сакралізації влади з точки зору християнського віровчення.

Новим у дослідженні саркофага стало вивчення виявлених на його поверхні графіті, загальна кількість яких складає близько двох сотень написів, частина з яких, найбільш характерних, опублікована в монографії. Написи датуються 80-ми роками XVI – серединою XVII ст., що свідчить про те, що “доступу до нього в давні часи не було, бо він стояв у закритій для входу сторонній каплиці” (с. 45). З іншого боку, графіті підтверджують первісне розташування саркофага “в східній частині північної внутрішньої галереї, тобто саме там, де він стоїть і зараз” (с. 45). Графіті виконані латинською, українською та вірменською мовами. З них особливий інтерес викликають датовані та ті, що містять імена, особливо повні форми, як: Ioanes Was, Stanyslaw Zebrowsky, Samuil Szewsky та інші.

Унікальними у софієзнавстві є дослідження, результати яких викладені в другому розділі монографії: “Загадки саркофага: сучасні дослідження поховання та пошуки зниклих останків Ярослава Мудрого” (автори Н. Нікітенко, І. Марголіна, Н. Куковальська та В. Корнієнко).

Відкриття саркофага 10 вересня 2009 р. було четвертим, здійсненим з науковою метою. Під час другого відкриття 1939 р. з саркофага вилучили кістяки, які були досліджені в Ленінграді сучасними для того часу рентгенологічними методиками. За результатами тих досліджень було підтверджено, що дійсно у саркофазі зберігались останки Ярослава Мудрого. За Актом від 9 квітня 1964 р. (Додаток 5), останки Ярослава було повернено в саркофаг. Однак, при обстеженні вмісту ящика з останками,

---

Н. Нікітенко, *Петро Могила і Софія Київська*, Просемінарій: Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури, К. 1999, вип. 3, с. 156–169 та інші.

вилученого з саркофага 10 вересня 2009 р., виявилось, “що в ньому зберігаються кістки не Ярослава, а жінки, похованої разом з ним. Останки ж князя безвісти зникли” (с. 56). Відтак, “наслідком цього стало багаторічне введення в оману широкої громадськості та вчених” (с. 59), яке продовжувалось би й далі, якби не були проведені описані в монографії дослідження.

Таким чином з вересня 2009 р. й починається на сьогодні вже знаменита детективна історія з пошуку останків Ярослава Мудрого. Заради справедливості, варто відмітити, що звернення дослідників до колишньої заступника директора заповідника з наукової роботи І. Тоцької, що брала участь у відкритті саркофага 1964 р. і “поверненні” останків до саркофага, не увінчались успіхом – вона відмовилась від співпраці з дослідниками, що яскраво демонструє наукову етику дослідниці та її наукового оточення.

Відтак, вдалося з’ясувати, що поширена в науці думка про повернення останків з саркофага Ярослава Мудрого з Ленінграда до Києва після Другої світової війни, як то стверджували С. Висоцький⁴ та І. Тоцька⁵, не відповідає дійсності.

Коли ж і куди вони зникли? Відповідаючи на це питання, дослідникам вдалося з’ясувати, що найімовірніше вони були вивезені з Києва разом з іконою Миколи Мокрого в 1944 р. на Захід, з часом потрапивши до США. Найцікавіше, що інформація про зберігання останків князя на Американському континенті була відома давно, ще з кінця 1960-х років, але їй не довіряли або ж просто ігнорували. У пошуках останків Ярослава Мудрого було задіяно багато представників української діаспори в США, органи державної влади України, врешті, з відповідним відрядженням відвідала США директор Національного заповідника “Софія Київська” Н. Куковальська. Проте і ці пошуки точної відповіді на питання місця перебування останків князя не дали, хоча й визначили перебування ікони Миколи Мокрого та увели до софієзнавства багато цінного матеріалу.

Невдача з пошуком останків Ярослава не зупинила дослідження і на рівні сучасних методик був досліджений виявлений у саркофазі кістяк, який вважався останками дружини Ярослава Інгігерд-Ірини. Результати цих досліджень представлені у третьому розділі “Загадки кістяка з саркофага Ярослава Мудрого” за авторством Б. Михайличенка.

Третій розділ складається з кількох частин, що відповідають проведеним дослідженням кістяка. Насамперед було проведено анатомічне

⁴ С.О. Висоцький, *Про що розповіли давні стіни*, К. 1978, с. 110.

⁵ І.Ф. Тоцька, *До вивчення саркофага Ярослава Мудрого в Софії Київській*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, К. 2002, т. 9, с. 513.

вивчення кістяка з саркофага, до якого була залучена група фахівців катедри анатомії людини Національного медичного університету ім. О.О. Богомольця. За результатами анатомічного обстеження дослідники прийшли до несподіваного висновку про ймовірність приналежності кістяка особі чоловічої статі (с. 82), хоча в загальних рисах він відповідав другому (не Ярославовому) кістяку з дослідження 1939 р. Також наступне – рентгенологічне обстеження виявленого кістяка показало, що в гробниці зберігся не той (не Ярославів), який досліджував Д. Рохлін, скелет. Збережений же скелет належить двом людям: “голова – людині більш похилого віку (50–60 років), а всі інші кістки – людині приблизно 30 років” (с. 94). Також результат дослідження зубно-щелепної системи показав, що вона належала особі, якій на момент смерті виповнилося 55–65 років (с. 105).

Принципово новими, у порівнянні з дослідженням кінця 1930-х років, стали генетичні дослідження кісткового матеріалу, виявленого в саркофазі. Цікавим і перспективним для дослідження повсякдення доби Середньовіччя в Україні є отриманий висновок про раціон харчування досліджуваної особи, який складався переважно з тваринних білків, найімовірніше м'яса траводідних ссавців та риби. Натомість рослинна їжа складала незначну частку раціону (с. 107), що безумовно свідчить про приналежність цієї особи до вищих прошарків тогочасного українського суспільства.

Наприкінці розділу наведено порівняльну таблицю результатів аналізів за дослідженнями В. Гінзбурга (1940 р.) та досліджень 2009 р., яка показує чітку різницю між кістяком, описаним В. Гінзбургом, та тим, що на сьогодні зберігається в саркофазі. При цьому дослідники приходять до чіткого висновку, що виявлений 2009 р. скелет належить не Ярославу Мудрому, а двом особам: череп зі щелепами – особі старшого віку – 50–60-ти років, можливо й Інгігерд-Ірині, а решта кісток скелету – особі чоловічої статі, віком 25–30 років, при можливому зрості 170–174 см. (с. 113). На жаль, при дослідженнях не було визначено давність виявленого кістяка (кістяків). Ймовірно, вони пізнішого походження, що припускають і самі автори монографії (с. 115).

До монографії додано публікацію джерел, багато з яких опубліковано вперше. Це акти відкриття саркофагів 1936, 1939, 1964 р. та від 10 вересня 2009 р., акти повернення кістяка в Заповідник у 1940 р. тощо. Особливо цінними є опубліковані в монографії джерела особового походження з пошуку зниклих останків Ярослава Мудрого. Ці джерела є важливими не лише для теми монографії – саркофага, останків Ярослава, а й загалом для української історіографії. Вони додають інформацію про

культурну працю української повоєнної еміграції, є джерелами з історії сучасної української гуманітаристики і софієзнавства зокрема, й окреслюють неетичну поведінку декого з радянських науковців, наприклад П. Толочка. Окрім того, до монографії додані статті Д. Рохліна та В. Гінзбурга з результатами дослідження кістяка з саркофага наприкінці 1930-х років та стаття М. Герасимова щодо реконструкції зовнішнього вигляду Ярослава Мудрого за його черепом, проте, з точки зору власне української науки, ці статті варто було б подати в українському перекладі, а не в російському оригіналі. Книга добре ілюстрована, при цьому опубліковані світлини не лише утворюють відеоряд до тексту, а є важливими зображальними джерелами з порушених у монографії питань.

Таким чином, попри те, що погром Заповідника влітку 2012 р. й припинив розпочаті дослідження, отримані результати, викладені в монографії, є вагомим внеском в українську науку, вони дають відповіді на багато актуальних питань українського минулого та порушують низку важливих наукових та пам'яткоохоронних питань, насамперед щодо пошуку й повернення в Україну останків Ярослава Мудрого та ікони Миколи Мокрого. Враховуючи специфіку проведених досліджень, насамперед медичних, монографія має й важливе джерелознавче значення для дальших досліджень саркофага та останків, що в ньому зберігаються, а в методологічному плані – загалом для розвитку сучасної української історіографії.

Дмитро Гордієнко

НОВИЙ ВИДАВНИЧИЙ ПРОЕКТ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА “СОФІЯ КИЇВСЬКА”

Збірка “Відродження пам'яток”, ч. 1 (2016) 220 с.

У системі сучасного українського джерелознавства дедалі більш важливе місце відводиться речовим джерелам, інформаційний потенціал яких є надзвичайно великим, залежно від поставленого до джерела дослідницького питання. Проте, більшість речових джерел, як і писемних, що є в розпорядженні українських науковців, дійшли не в своєму “протографі”, а у реставрованому вигляді. Робота реставраторів є дещо подібною до праці археографів: і ті, й ті перебувають у тіні своїх попередників, твори яких повертають у сферу науки та культури. Таким чином, важливий аспект буття пам'ятки – її реставрація, як правило, випадає з поля